

ТЕМА 5. ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ І ЗМІСТ ОБ'ЄКТИВНОГО ПРАВА

Динамічне державопратоворення, що протягом останніх десятиліть відбувається в Україні, характеризується як складний і суперечливий процес. На теперішній час є всі підстави стверджувати, що набуття Україною ознак демократичної, соціальної, правової держави виявилось набагато складнішим, ніж передбачалося. Тому подальше реформування правової системи та підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин залишається одним із першочергових завдань. Важливим кроком на шляху до його розв'язання є поглиблене осмислення сучасних підходів до розуміння права як особливого соціокультурного феномена. Ґрунтовного вивчення потребує природа об'єктивного права, насамперед сутність і цінність, ознаки та принципи, функції і структура останнього.

5.1 Сучасні підходи до розуміння права

Право є унікальним і багатовимірним, складним і багатогранним, суспільно необхідним і багатозначним феноменом, в якому тісно переплітаються духовні, культурні й етичні засади, внутрішньодержавні та міжнародні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина та цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії та практичний юридичний досвід, правові ідеали, інституційно-нормативні утворення і правові відносини¹.

Упродовж багатовікової історії генези права науковий інтерес до нього не згасає, а навпаки – постійно зростає. Це підтверджується винятковою увагою, яка виявляється до права на початку цього тисячоліття, коли останнє почало набувати нових, принципово відмінних властивостей, зумовлених швидким розвитком інтеграційних і глобалізаційних процесів. Такі масштабні зміни поставили низку нових завдань перед людством. Від їх вирішення значною мірою залежить суспільний поступ усіх країн світу, в тому числі й України.

Нові цивілізаційні виклики породжують необхідність забезпечення належного рівня правопорядку, збереження і зміцнення фундаментальних правових цінностей, максимально повного використання різноманіття правової культури, всіх набутих людством досягнень у сфері юридичних гарантій та юридичних засобів, механізмів і конструкцій, потрібних для реалізації правових ідеалів. У цьому контексті питання праворозуміння, формування правосвідомості належать до найважливіших. Адже кожна людина на етапах свого особистісного становлення, соціалізації та громадянської самоідентифікації відкриває у праві нові якості, прояви, аспекти його співвідношення з іншими явищами та сферами життєдіяльності соціуму.

Праворозуміння є початковою, вихідною категорією юриспруденції. У межах розуміння сутності права знаходиться першоджерело проблемності юридичної науки. При цьому розуміння права завжди спиралося на загальне

¹ Загальна теорія права: підруч. / [М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв та ін.]; за заг. ред. М. І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2015. – С. 28.

світорозуміння, уявлення про закономірності існування природи та суспільства. Проблема розуміння права без перебільшення відноситься до переліку «вічних». Починаючи з виникнення професійної юридичної діяльності й до теперішнього часу, не було й немає, мабуть, жодного юриста, який би не замислювався над питанням що таке право і не намагався відповісти на нього. Тим більше зростає увага до цього питання із зародженням теоретичних знань про право. Сотні й тисячі років мислителі різних народів – філософи, соціологи, психологи і правознавці – намагалися з'ясувати його. Проте проблема праворозуміння й нині залишається центральною для юриспруденції.

В юридичній літературі наводяться різні доктринальні дефініції поняття **«праворозуміння»**, зокрема як:

– усвідомлення правової дійсності через призму правових теорій, доктрин, концепцій, тобто форма пізнання сутності та ролі права в регулюванні суспільних відносин (Ю.С. Шемшученко);

– відображення в людській свідомості за посередництвом поняття «право» (чи будь-яким іншим однозначним з ним словом, або символом) того явища, яке оцінюється як корисне для задоволення потреб існування й розвитку певного суб'єкта, або ж безпосередньо цих потреб (П.М. Рабінович);

– певна, насамперед, наукова категорія, яка відображає процес і результат цілеспрямованої розумової діяльності людини, що містить пізнання права, його оцінку та ставлення до нього як до цілісного соціального явища (С.С. Алексєєв);

– інтелектуальний процес осмислення права, певне його бачення, виражене в конкретних підходах (концепціях), про його сутність, призначення та функціонування (О.Ф. Скакун).

Беручи до уваги зазначені вище позиції, а також судження, що ставлення людей до права, його осмислення й оцінка визначаються не тільки і навіть не стільки науковими міркуваннями, скільки ціннісними установками та уявленнями, є всі підстави стверджувати, що **праворозуміння (розуміння права)** – це процес і результат цілеспрямованого пізнання та сприйняття сутності та змісту права як особливого соціокультурного явища, його функціонування і призначення в житті людини, суспільства та держави.

Ознаки праворозуміння:

– *пізнавальний характер* – праворозуміння являє собою процес пізнання та результат усвідомлення сутності та змісту, функціонування і призначення права в житті людини, суспільства та держави на рівні буденних уявлень або наукових чи професійних знань;

– *загальноправовий характер* – змістом праворозуміння виступають знання про сутність і зміст права, його функціонування та призначення в житті людини, суспільства та держави;

– *теоретичний характер* – праворозуміння має теоретичну природу, тобто спрямоване не на отримання фактів, а на виявлення внутрішніх зв'язків, загальних і специфічних закономірностей розвитку правової дійсності;

– *інтегративний (синтетичний) характер* – праворозуміння є одночасно процесом і результатом пізнання сутності права, характеристикою та оцінкою

відношення до образу права в суспільній правосвідомості.

Праворозуміння як науково-теоретична конструкція (абстрактна модель) включає такі елементи:

– *суб'єкт праворозуміння* – певна людина (громадянин, юрист-практик, учений-правознавець), наукове співтовариство, суспільство загалом;

– *об'єкт праворозуміння* – право в планетарному масштабі, право конкретного суспільства, окремі складові права;

– *зміст (результат) праворозуміння* – загальні уявлення, знання (ідеї, концепції, теорії) про право, здобуті в ході пізнавальної діяльності суб'єкта.

Таким чином, праворозуміння може розглядатися як інтелектуальна діяльність людини (суб'єкта праворозуміння), спрямована на пізнання права (об'єкта праворозуміння), та як елемент пізнавально-правової діяльності, що призводить до розуміння сутності та змісту права, його функціонування і призначення в житті людини, суспільства і держави (результат праворозуміння).

Функції праворозуміння:

– *світоглядна* – праворозуміння є сукупністю ідей, концепцій, поглядів, які дають уявлення про сутність і зміст права, його функціонування та призначення в житті людини, суспільства і держави;

– *аксіологічна* – виявляється в систематизації правових цінностей, перевірці їх об'єктивної істинності в контексті існуючих способів пізнання;

– *евристична* – полягає в тому, що праворозуміння слугує основою розвитку науки про право, досягнення нового рівня пізнання правової дійсності;

– *організаторська* – праворозуміння виступає підґрунтям для вироблення основ практичної юридичної діяльності та забезпечення правопорядку;

– *прогностична* – праворозуміння передбачає усвідомлення не лише фактичної правової дійсності, а й правових моделей майбутнього.

Залежно від рівня культури, методологічної забезпеченості суб'єкта та вибору предмета вивчення праворозуміння може бути повним або неповним, правильним чи викривленим, позитивним або негативним, професійним чи непрофесійним, науковим або позанауковим. Окрім того, в юридичній літературі виокремлюються такі **рівні праворозуміння**: буденний (буденно-емпіричний), професійний (практичний), науковий (теоретичний) і філософський¹.

Багатоманітність підходів до праворозуміння, множина різних за своїм змістом і спрямованістю концепцій, доктрин, шкіл і вчень права як в історії правової думки, так і в сучасній юриспруденції має не лише світоглядні та методологічні причини, але й обумовлена в першу чергу плюралізмом тієї правової дійсності, що мала місце та існує в різних країнах. Право є явищем, яке нерозривно пов'язане з простором і часом, тобто з конкретним людським буттям. Воно функціонує в глибинах життя, рухається в часі та змінюється

¹ Козюбра М. І. Праворозуміння: плюралізм підходів до можливості їх поєднання / М. І. Козюбра // Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна : зб. наук. статей ; гол. ред. А. Мелешевич. – К. : Дух і літера, 2013. – С. 197.

разом з ним під впливом значної кількості суспільних і природних факторів. Залежно від умов місця та часу в якості права виступає то одна, то інша матерія, то в одній, то в іншій її формі. І хоч у праві втілюються «вічні» цінності – *ідеали справедливості, свободи та рівності*, їхній зміст із плином часу також зазнає змін: з'являються нові аспекти, зв'язки, прояви, виміри, які потребують поглибленого осмислення.

У певних просторово-темпоральних координатах більш рельєфними проявляються ті або інші властивості права. Динамічно розвивається також низка чинників, які впливають на праворозуміння – цивілізаційні, ідеологічні, релігійні, моральні, національні, міжнародні, економічні, політичні тощо. При цьому плюралізм підходів до права, розмаїтість моделей розуміння права (типів праворозуміння) цілком адекватні сучасному розвитку гуманітарних наук і не є ознакою кризи або особливості юриспруденції. Наприклад, таке ж різноманіття точок зору має місце і в питаннях про поняття суспільства, політики, влади в політології, соціології, культурології тощо.

Підхід до розуміння права (тип праворозуміння) – це зумовлений світоглядною позицією суб'єкта пізнання певний образ (спосіб бачення) права, що відображає його сутність і зміст, функціонування та призначення в житті людини, суспільства і держави. Підхід до праворозуміння характеризується сукупністю найбільш загальних сутнісних властивостей права (теоретична складова) та ознак ціннісного ставлення до нього (практична складова)¹. До суттєвих загальних ознак, що характеризують різноманітні сучасні підходи до розуміння права слід віднести: по-перше, заперечення абсолютного зв'язку між державою та правом; по-друге, визнання багатогранності права; по-третє, осмислення права як соціальної цінності й одного з найважливіших надбань цивілізації.

Багатоманітність точок зору на природу права зумовлює множинність критеріїв виокремлення підходів до праворозуміння. Право взагалі неможливо розглядати без паралельного теоретичного усвідомлення шляхів його пізнання, адже суб'єкт праворозуміння завжди отримує таке право, залежно від того, якими методами він його відкрив і розробив. Інші методи – інше право, інша теорія пізнання – інша теорія права, скільки гносеологічних концепцій – стільки й концепцій права. Найпоширенішою підставою для виокремлення підходів до розуміння права є *юридико-світоглядний критерій*, тобто вихідні концептуальні ідеї (наддержавно-природні, державні чи реально-життєві), які відображають справжні аспекти права як соціокультурного феномена.

На науковому (теоретичному) рівні сформувалися такі основні (класичні) підходи до розуміння права:

1. Природно-правовий (юснатуралістичний, ідеологічний) підхід до розуміння права бере свій початок у Стародавніх Греції та Римі, пов'язаний з поглядами Демокріта, Сократа, Платона, Арістотеля, грецьких і римських стоїків, Цицерона, Ульпіана та інших римських юристів. В епоху

¹ Лук'янова Г. Ю. Комплементаризм праворозуміння: актуальні наукознавчі аспекти: [монографія] / Г. Ю. Лук'янова; [передм. та заг. ред. М. С. Кельмана]. – Львів: ПП Сорока Т. Б., 2014. – С. 74.

Середньовіччя основні ідеї цього підходу були розвинуті у працях Т. Аквінського, а в період Нового часу – Г. Гроція, Б. Спінози, Т. Гоббса, Дж. Локка, Вольтера, Ш.Л. Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо, О.М. Радищева та ін. Сучасні теорії природного права (так званого відродженого природного права) ґрунтуються на ідеях божественного порядку буття (неопротестантизм), самореалізації вищого об'єктивного розуму (неогегельянство), апіорних цінностей (феноменалізм), природи речей (неокантіанство), існування абстрактної людини (екзистенціалізм), історичного праворозуміння (герменевтика) та ін.

Природно-правовий підхід до розуміння права основний акцент робить на праві як духовному, надпозитивному феномені, ідеалах справедливості, моральності, індивідуальної свободи, рівності, невідчужуваних правах людини, суспільної злагоди та інших цінностях, без яких право просто немислиме. Вихідна форма буття права – суспільна свідомість, ідея, уявлення про право, важливою складовою якого є природні, невідчужувані права людини.

Природне право є вічним і незмінним, воно супроводжує людство з моменту його виникнення. Природне право – це вимоги, породжені самим людським буттям – право на життя, свободу, рівність, власність, безпеку. У просторі природного права діють правові принципи-аксіоми, що одночасно є моральними імперативами: не посягай на життя іншої людини та її майно, дотримуйся обіцянки, віддай кожному своє та ін. Свобода та справедливість, а не норма – ключові поняття природно-правового підходу. Свобода – це можливість діяти на власний розсуд, не порушуючи прав інших людей. З нею тісно пов'язана справедливість, що розуміється як стримування людського егоїзму задля рівноваги в суспільних відносинах.

Головною особливістю природно-правового мислення є критична оцінка позитивного права з позицій моралі, розмежування права та закону. У разі суперечності між природним і позитивним правом перевагу має природне право. Мораль – не просто бажана властивість, яку потрібно запровадити у право, а радше суттєвий елемент права, яким воно є насправді¹. Головним джерелом права є сама природа, а не воля законодавця. Природні права належать людині від народження, вони закладені в самій її сутності й однакові для всіх.

Основні ідеї природно-правового підходу до розуміння права не втрачають свого актуального звучання й на теперішній час. Властиве їм прагнення до справедливості та захисту прав людини і всього народу продовжує бути одним з головних напрямів обґрунтування побудови правової держави. Водночас категоричне протиставлення права та закону не сприяє зміцненню законності та правопорядку в суспільстві, провокує невиконання законів під приводом їх неправового змісту.

2. Позитивістський (нормативістський, юридико-позитивістський, етатистський) підхід до розуміння права виник на ґрунті класичного позитивізму, тобто філософського напрямку, що проголошує єдиним джерелом

¹ Філософія права / За ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена ; пер. з англ. П. Таращук. – К. : Основи, 2007. – С. 14.

справжнього (позитивного) знання конкретні (емпіричні) науки, заперечуючи значення філософії як загального методу пізнання. Представниками юридичного позитивізму були Дж. Остін та його послідовники (так звана аналітична школа), К. Бергбом, П. Лабанд, Ж.П. Есмен, Г.Ф. Шершеневич. Право розглядається ними як позитивний факт (догма), що не вимагає аксіологічного осмислення. Право не пов'язане з іншими соціальними явищами (мораллю, політикою, економікою). У ХХ ст. юридичний позитивізм набув форми нормативізму, засновником якого був Г. Кельзен.

Позитивістський напрям праворозуміння ґрунтується на тому, що необхідного зв'язку між правом і мораллю не існує, закон і право ототожнюються, владна примусовість ідентифікується в якості визначальної ознаки права. Вихідна форма буття права – норма права. Права людини розглядаються як такі, що даровані державою, тобто людина ставиться у пряму залежність від останньої. Предметом юридичної науки є «право у власному розумінні», позитивне право, незалежно від того, справедливе воно чи несправедливе. Позитивне право – це чинне в певному суспільстві право, що розглядається в аспекті його конкретно-визначених змісту та форми, тобто таким, яким воно безпосередньо виступає як регулятор суспільних відносин. Позитивістський підхід до пізнання права зосереджує увагу на нормативно-інституційних аспектах права, без яких такі його вимоги як формальна визначеність, точність, передбачуваність, упорядкованість, однозначність, стабільність є недосяжними. Проте некритичне ставлення до закону гальмує розвиток права. З позицій цього підходу виправданою є будь-яка несправедливість, якщо вона встановлена законом. Найважливішими напрямками розвитку права юридичний позитивізм розглядає його об'єктивізацію, деїдеологізацію, систематизацію, класифікацію, а також тлумачення.

3. Соціологічний підхід до розуміння права концептуально сформувався в другій половині ХІХ ст. у межах школи «вільного права». Основоположниками соціологічної юриспруденції вважають Р. Єринга, Є. Ерліха, О.В. Холмса, Р. Паунда, Л. Дюгі, Ф. Жені та ін. Соціологічний підхід до розуміння права ґрунтується на тому, що право існує в нерозривному зв'язку з суспільними відносинами, які й є об'єктом правового регулювання, а тому норми права слід аналізувати спільно з усіма соціальними умовами, що склалися і в яких діє певна правова система¹. Вихідна форма буття права – суспільні відносини, відносини, що складаються у сфері правозастосування. Лише право в дії є «живим правом», право ж у тексті норм закону – «мертве». Право являється тим, що фактично здійснюється судами й іншими суб'єктами у сфері правозастосування. Право ж, яке міститься на папері (писане право), є лише ймовірним правом. Писане право не може передбачити всього, оскільки лише юридична практика здатна наповнити це право конкретним змістом, розкрити і доповнити його, зробити реальним. Право – це частина життя, що змінюється разом з навколишньою дійсністю, тому право може існувати поза буквою

¹ Алаїс С. І. Проблема праворозуміння в основних школах права: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / С. І. Алаїс. – К., 2003. – С. 12.

закону.

Прихильники соціологічного підходу до інтерпретації права переносять акцент з абстрактних ідеалів і нормативно-правових текстів у площину конкретного, динамічного функціонування права, його дії в реальному житті, насамперед у правовідносинах та юридичних рішеннях, без чого ідеали та юридичні тексти перетворюються на декларації й перестають бути правом.

Слабкою стороною цього підходу є відсутність чітких меж між правом і правовою поведінкою. При цьому втрачаються критерії для розрізнення правомірної та протиправної поведінки. Перенесення всієї ваги правотворчості на осіб, які застосовують право (судді, адміністратори), ставить під сумнів поділ державної влади, підвищує небезпеку адміністративного й суддівського свавілля.

4. Інтегративний (інтегральний) підхід до розуміння права виник на основі полілогу всіх шкіл і течій у сучасному правознавстві як західних, так і східних. Цей підхід до праворозуміння полягає не в механічному поєднанні суперечливих позицій, а в синтезуванні теоретично значущих аспектів, опрацьованих конкуруючими науковими теоріями, виходом на новий рівень їх узагальнення та осмислення. Такими формами буття права, що становлять ядро праворозуміння, є правова ідея чи правосвідомість (природно-правовий підхід), норма права (позитивістський підхід), правовідносини (соціологічний підхід).

Засновником інтегративної юриспруденції вважається Дж. Холл. У межах цього підходу стверджується, що сучасна юриспруденція потребує переосмислення своїх теоретичних підвалів у напрямі їх інтегральності, тобто адекватності цілісному характерові права, системній єдності форм його виявлення. Центральною ланкою такої концептуалізації праворозуміння пропонується визнати ідею, згідно з якою природа права полягає не в його наперед заданості в організації самої дійсності чи осмислюючого її людського розуму, а в постійному «самостворенні» права в процесі інтерактивності його суб'єктів¹. Серед концепцій інтегративного підходу праворозуміння заслуговують на увагу *комунікативна концепція* (А.В. Поляков), згідно з якою право породжується комунікативною (інтерсуб'єктивною) діяльністю людей у суспільстві; *лібертарна концепція* (В.С. Нерсесянц), у межах якої право визначається як відповідна вимогам принципу формальної рівності система норм, встановлених або санкціонованих державою, та забезпечена можливістю державного примусу. Таким чином, інтегративне розуміння права є наслідком теоретичного пізнання та практичного освоєння соціально-правової дійсності, що базується на комплексному використанні досягнень різних підходів до осмислення права, які у своїй гармонійно синтезованій єдності відображають широкі, багатоаспектне бачення права: його сутності (природи), джерел, процесів формування і функціонування, цінності та призначення в житті окремої людини, суспільства і держави в цілому.

Поряд з розглянутими вище основними підходами до праворозуміння юридичній науці відомі й інші підходи до пізнання права, зокрема *генетичний*,

¹ Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право : [монографія] / І. С. Тімуш. – К. : Атіка, 2009. – С. 264.

системний, інструментальний, функціональний, психологічний, марксистський та ін. З метою комплексного висвітлення основних закономірностей і тенденцій розвитку сучасного праворозуміння додатково розглянемо два останні підходи.

Так, **психологічний підхід до розуміння права** виник у ХІХ ст., а найбільшого поширення отримав на початку минулого століття. Його представниками були Л.Й. Петражицький, С. Бірлінг, Г. Тард, Л. Кнапп, Ж. Гурвич, М.А. Рейснер та ін. У межах психологічного підходу право розглядається як особлива форма (різновид) психічних переживань, що виконує дві функції: дистрибутивну (розподіл предметів, які наділені певною економічною цінністю) та організаційну (наділення одних осіб правом наказувати іншим). З огляду на це, право диференціюється на інтуїтивне та позитивне. Інтуїтивне право є виключно особистісним психічним явищем, що полягає в переживанні імперативно-атрибутивного обов'язку, який кореспондує «праву» (вимозі, проханню) іншої особи.

У свою чергу **марксистський підхід до розуміння права** інтерпретує його як класове явище. У «Маніфесті комуністичної партії» (1848 р.) К. Маркс і Ф. Енгельс визначають право як піднесене до рівня закону волю панівного класу (буржуазії), що зумовлена матеріальними умовами його життя. Право є частиною надбудови над економічним базисом суспільства. Цей базис визначає зміст права. Водночас право може справляти зворотний вплив на економіку та суспільне життя. Право як застосування «рівного масштабу» до різних здібностями та можливостями осіб не може створити між ними фактичної рівності, отже, воно є «правом нерівності». У ході побудови комунізму, ідеї якого засновані на цілковитій рівності всіх, право має поступово відмерти.

Розглянуті вище підходи до розуміння права є свідченням його складної природи. Кожен з цих підходів має свої переваги та недоліки, їх поява і розвиток зумовлені природним поступом суспільства й засвідчують соціальну цінність права в житті людей. Підтримуючи зміст одних з цих підходів і відхиляючи інші, варто в кожному з них відшукати те раціональне зерно, яке допомагає краще осягнути сутність права та його соціальне призначення. При цьому слід враховувати співвідношення праворозуміння та реальних правових систем, плюралізм об'єктивного права в різних країнах.

Таким чином, праворозуміння є ідейним фундаментом юридичної науки та практики. Засноване на науковому обґрунтуванні правових явищ, належній правовій культурі, відповідній правосвідомості людей, праворозуміння у громадянському суспільстві та правовій державі зорієнтоване на гуманістичне розуміння права як соціальної цінності й одного з найважливіших надбань цивілізації. Як складному соціальному явищу праворозумінню, наділеному суб'єктивно-особистісним забарвленням і специфічними значеннєвими акцентами, властиве усвідомлення не лише фактичної правової дійсності, а й правових моделей майбутнього. Як наслідок, прогностична спрямованість праворозуміння є основою реформування правової системи в Україні.

5.2 Поняття, сутність і принципи об'єктивного права

Слово «право» досить широко використовується в різних сферах

суспільного життя, є полісемічним за своїм змістом, застосовується в таких значеннях як: наявність у особи певного інтересу (потреби); можливість здійснення деякого вчинку; гарантованість своєї власної поведінки; вимога до поведінки (діяльності) інших осіб; відповідність критеріям правильності, справедливості; виправданість, правдивість та ін.

Теорія держави та права як юридична наука вивчає природу як *позитивного (юридичного, спеціально-соціального)*, так і *природного (загальносоціального) права*. *Позитивне право* є наслідком суспільної та державної діяльності, втіленням волевиявлення народу і держави. Чинне в суспільстві позитивне право є формально визначеним та охороняється державою. Цим позитивне право відрізняється від *природного (загальносоціального) права*, яке не залежить від держави. Природне право як сукупність прав і обов'язків має загальносоціальне, людське, тобто недержавне походження. Воно є продуктом нормальної життєдіяльності людини, а не держави, належить людству в цілому та кожній людині окремо. Саме природне право є основою невід'ємних, природних прав людини.

Подібне розмежування права існує з періоду античності. Так, у II ст. римський письменник і філолог Авл Геллій переклав латиною грецькі слова «за природою» та «за обдуманим рішенням» як *naturalis* (природне) та *positives* (позитивне). З латинської мови вони перейшли в більшість європейських мов як назви двох видів права – природного та позитивного¹.

У свою чергу *позитивне право* розглядається у двох значеннях як:

– *об'єктивне право* – система загальнообов'язкових норм, дотримання та виконання яких забезпечуються державою. Має ключове значення в регулюванні суспільних відносин, забезпеченні правопорядку на національному та міжнародному рівнях. Слово «об'єктивне» означає, що норми права отримали об'єктивацію у формах (джерелах) права й тому є незалежними від індивідуального інтересу (волі, розсуду) та свідомості суб'єкта права;

– *суб'єктивне право* – це міра можливої поведінки суб'єкта суспільних відносин, що передбачені нормами об'єктивного права. Суб'єктивне право інтерпретується як певні юридично визнані можливості (права та свободи) поведінки суб'єкта права з метою задоволення власного інтересу (потреби). Слово «суб'єктивне» означає, що наданими можливостями (правами та свободами) конкретний суб'єкт права на свій розсуд може скористатися або не скористатися, все залежить від його волі (інтересу) та свідомості.

Між об'єктивним і суб'єктивним правом існує тісний взаємозв'язок. Об'єктивне право певною мірою відображає «статичку» юридичної форми, а суб'єктивне – «динаміку», оскільки безпосередньо пов'язане з людською поведінкою (діяльністю). Так, мається на увазі об'єктивне право, коли вказується на те, що право щось дозволяє чи забороняє. Про суб'єктивне право йдеться, наприклад, у тому випадку, коли стверджується, що певна людина має право на освіту. Виокремлення права в об'єктивному та суб'єктивному

¹ Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістова характеристика) : [монографія] / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – С. 9.

значеннях існує в юридичній науці тривалий період, адже характерне ще римській юриспруденції, а згодом було запозичене більшістю європейських правових систем. Варто підкреслити, що в сучасних умовах призначення об'єктивного права полягає передусім у закріпленні, захисті та забезпеченні суб'єктивного права.

Окрім того, словом «право» можуть позначатися *природні права людини*, які визнаються в сучасному світі невід'ємними і невідчужуваними від особи. Це насамперед права на життя, гідність, безпеку і недоторканність, свободу пересування, належний рівень матеріального забезпечення та ін. Права людини закріплюються в міжнародних актах і національних конституціях, а на демократичну державу покладається обов'язок їх забезпечувати та захищати.

З огляду на те, що в теорії держави та права *об'єктивне право* має *винятково юридичний (регулятивно-охоронний) зміст*, саме це розуміння права стане предметом розгляду в межах цього та наступного питань теми.

Різноманіття підходів до розуміння права зумовлює існування різних його дефініцій, кожна з яких є результатом осмислення певного аспекту права й жодна з них не є перешкодою для можливості існування всіх інших. На підставі узагальнення різних точок зору можна запропонувати таку дефініцію: *право – це загальнообов'язковий, свідомо-вольовий, формально визначений, нормативний регулятор суспільних відносин, що відповідає визнаній у суспільстві мірі справедливості, свободи та рівності, встановленій чи санкціонованій державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості та забезпечується ними, включаючи можливість застосування державного примусу.*

Ознаки права:

– відповідає визнаній у суспільстві мірі справедливості, свободи та рівності. У цьому відношенні істотною, глибинною для осмислення права є та обставина (вимога, критерій), що останнє обов'язково має ґрунтуватися на досягнутому суспільством рівні моралі та етики, який характеризує його духовно-ціннісний вимір. Право сприймається суспільством як належний соціальний регулятор тією мірою, якою воно забезпечує справедливість, свободу та рівність. Звідси справжня природа права визначається ступенем втілення в його змісті «вічних» цінностей – *ідеалів справедливості, свободи та рівності;*

– є регулятором суспільних відносин, тобто право зорієнтоване на впорядкування найважливіших суспільних відносин, забезпечення стабільності їх функціонування, а також підтримку соціальних процесів у гармонійному стані. Право є одним з головних засобів організованості й порядку в суспільстві, створення умов для прогресивного розвитку кожної особи. При цьому варто усвідомити, що право – це *універсальний регулятор*, але не універсальна константа. В одних правових системах у певних просторово-темпоральних межах домінують одні ознаки права, в інших більш рельєфними є інші;

– має свідомо-вольовий (інтелектуально-вольовий) характер, тобто право є формою суспільної свідомості та вираженням волі суб'єктів правотворчості,

серед яких суспільство, народ, держава в особі органів державної влади. Змістом волі є інтереси, зумовлені потребами людини та суспільства, соціально-економічним розвитком останнього. Уособлена в право воля є тією його властивістю, що визначає інші ознаки права та його загальний зміст. В ідеальному вигляді право повинно акумулювати в собі індивідуальну, суспільну та групову волю людей у їх гармонійному поєднанні;

– *встановлюється чи санкціонується (офіційно схвалюється) державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості в чітко визначеному порядку.* У демократичному суспільстві право приймається легітимним суб'єктом правотворчості (наприклад, народом, законодавчим органом, територіальною громадою, органами місцевого самоврядування) в межах його компетенції, в повній відповідності зі *спеціальною процедурою*. Створюючи право, суб'єкт правотворчості повинен ґрунтуватися на глибокому осмисленні правової дійсності, тобто правових аспектах буття різних соціальних процесів. Вирішальне значення у формуванні та функціонуванні права відіграє не держава, а людина, яка є не лише його адресатом, а творцем і орієнтиром права. Встановлення права означає підготовку і прийняття суб'єктом правотворчості норм права. У свою чергу санкціонування права – це надання юридичних властивостей уже існуючим соціальним нормам (наприклад, звичаям, нормам моралі) та їх формальне закріплення (об'єктивація) у формах (джерелах) права;

– *має нормативний характер*, тобто право як регулятор суспільних відносин складається з *норм* (правил поведінки). Нормативність наділяє право певною змістовою послідовністю, що проявляється в нормах права, які системно впорядковані та спрямовані на регулювання відносин між членами суспільства. Прояв права через вираження правової нормативності і потенційне, і варіативне за своїм змістом. Адже норми, з яких складається право, не можуть не відображати об'єктивну нормативність буття, яка проявляється як повторюваність, стереотипність, нормованість, як потреба досягнути загальним правилом, загальною конструкцією (схемою) поведінку людей, яка підлягає такому впорядкуванню. Це виражається в чіткому прояві потреби в нормативності та впорядкованості як безумовної необхідності суспільного життя. Нормативність – це універсальна і глибинна якість права, яка дозволяє відрізнити його від правосвідомості, суб'єктивного права та правовідносин;

– *має загальний характер*, тобто право зводиться до неконкретності адресата (неперсоніфікованість права) та поширеності на невизначену кількість випадків (неоднократність, невичерпність права);

– *є формально визначеним*. Категорія форми для пізнання права є досить важливою тому, що від неї залежить його юридична сила, місце у правовій системі, ефективність регулювання суспільних відносин. Право не вичерпується формою, але воно завжди намагається виразитись у формі й відобразити в ній певні соціальні відносини як чіткі, ясні й однозначні правовідносини. Зміст норми права у формах (джерелах) права викладається у вигляді правила – нормативного положення, що виражає закінчену думку. *Формально визначений характер права* полягає в такому: а) однозначності та передбачуваності сприйняття суб'єктами права його змісту, що досягається

точністю й ясністю мовної форми; б) закріпленні (об'єктивації) в певних формах (джерелах) права (конкретної юридичної сили та сфери дії в часі, просторі та за колом осіб);

– має обов'язковий характер, тобто незаперечність, безсумнівність стосовно реалізації права з боку всіх суб'єктів суспільних відносин, незалежно від їх суб'єктивного ставлення; необхідність узгодження власної поведінки із змістом права, відсутність виключень, що надають можливість не дотримуватися останнього. Звідси слідує, що в суспільстві ніхто не може перебувати поза правом. Обов'язковість підтримується різними засобами, серед яких насамперед виокремлюють *суспільний авторитет* і *примус*. Право має бути одночасно і авторитетним, і сильним. Визнання (легітимація) права *авторитетним* регулятором, його виправданість в очах суспільства породжують упевненість людей у необхідності додержання його норм. Обов'язковий характер як ознака права закладає підвалини режиму законності та правопорядку в державі – інституції, що забезпечує та гарантує ефективну дію права;

– *забезпечується державою або іншим уповноваженим суб'єктом, включаючи можливість застосування державного примусу*. У сучасних суспільствах *примус є державною монополією*. При цьому відбувається зміщення акценту з фізичного на психологічний примус: державна влада демонструє свою силу, проте передусім як загрозу, яку вона радше прагне не приводити у виконання. Водночас державний примус не можна ототожнювати зі свавіллям. Якщо суб'єкт правотворчості послідовно втілює ідеали справедливості, свободи та рівності, то державний примус щодо дотримання права буде виправданим і справедливим, якщо ж ні, то він перетворюється на свавілля. Можливість застосування державного примусу є гарантією дотримання права. Це дозволяє внести елемент стабільності та захищеності в життя людей;

– *має системний характер*, тобто право являється складним цілісним утворенням, первинним елементом якого є норма права. Право – це не просто сукупність норм права, а їх система, де всі елементи пов'язані й узгоджені та у своїй єдності утворюють чітку, ієрархічно нову якість. Норми права як вихідні елементи права пов'язані між собою ієрархічно, генетично та функціонально й об'єднані у структурні підрозділи системи права – галузі, підгалузі та інститути.

Питання **сутності права** тісно пов'язані з проблемою праворозуміння, існуванням різноманітних напрямів юридичного знання та застосуванням відповідних методологій пізнання права. У філософії під *сутністю* явища (предмета) розуміється сукупність найбільш важливих і стійких якостей, відносин або властивостей, що складають його основу, визначають глибину природу та зв'язки, які впливають на всі інші характеристики.

Сутність права – це *внутрішня цілісність усіх його багатоманітних якостей (властивостей)*. Вихідне розуміння сутності права пов'язане з *сутністю людини*. Сутність людини наддержавна – не держава створює людину, а людина державу. Людина є основною метою, засобом і сенсом права.

Сутність права полягає в тому, що воно одночасно є:

– *універсальним регулятором суспільних відносин, засобом (інструментом) узгодження особистих, суспільних і державних інтересів, встановлення та забезпечення правопорядку;*

– *виразником міри справедливості, свободи та рівності в суспільстві відповідно до рівня його соціального, економічного та культурного розвитку, що уможливує досягнення компромісів між суб'єктами права.*

Сутність права багатоаспектна. Вона не може бути зведена до єдиного вузько спрямованого розуміння, а тому потребує використання різних форм і методів її пізнання залежно від історичних обставин, умов і цілей наукового дослідження. Так, поряд з окресленим вище загальносоціальним аспектом сутності права в юридичній літературі виокремлюють також *класовий, релігійний, національний, расовий* та інші підходи до розуміння сутності права, в межах яких відповідні класові, релігійні, національні або расові інтереси будуть визначальними для організації правової дійсності суспільства.

На сутність права впливають особливості соціально-економічного ладу, політичної структури держави, а також культури, ідеології та традицій суспільства. Право побудоване на трьох «китах». Це – мораль, держава та економіка. Право виникає на ґрунті моральності як відмінний від неї метод регулювання; держава надає праву офіційності, гарантованості, сили; економіка – основний предмет регулювання, першопричина виникнення права, оскільки це сфера, де моральність як регулятор виявила свою недостатню спроможність¹.

У сучасній юридичній науці під впливом такого напряму філософії як *аксіологія* (вчення про цінності) набуває популярності визначення права як цінності, його характеристика в якості безумовного соціального блага. Цінність є здатністю предметів, явищ своїми властивостями та засобами задовольняти певні потреби суб'єкта. Ціннісним змістом пронизане все людське життя. Цінності – серцевина світогляду людини, міра значущості речей, явищ і подій.

Цінність права – *це здатність права завдяки притаманним йому змістовим і формальним властивостям задовольняти особисті, суспільні та державні потреби в упорядкованості, безпеці, свободі, справедливості тощо.* Цінність права слід сприймати як шкалу виміру самого права, оскільки цінність – це те сутнісне, що дає змогу праву залишатися самим собою. Цінність права в суспільстві безпосередньо зростає з поєднанням у його змісті інтересів особи, суспільства і держави загалом, що характеризує право як унікальний феномен, здатний забезпечити організованість, узгодженість, стабільність і динамічність суспільних відносин.

Основні аспекти цінності права:

– *власна цінність права* – пов'язана з сутнісними характеристиками права, сприйняттям його як *правильного регулятора*. Право втілює міру справедливості, свободи та рівності, узгоджує права та обов'язки, надає

¹ Кельман М. С. Загальна теорія держави та права : підруч. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – 3-тє вид., стереот. – Львів : «Новий Світ-2000», 2009. – С. 283.

свободу вибору, встановлює взаємну відповідальність особи і держави, поєднує свободу та порядок – долає хаос і забезпечує розвиток й охорону порядку;

– *інструментальна (службова) цінність права* – зумовлена передусім його формальними властивостями. Завдяки своїм перевагам як універсального, обов'язкового, формально визначеного, гарантованого та примусового нормативного регулятора право виступає ефективним інструментом, засобом регламентації різних сфер життя суспільства;

– *історико-культурна цінність права* – полягає в тому, що воно належить до фундаментальних цінностей світової культури, створених людством у процесі розвитку. У такому значенні право розглядається як атрибут цивілізації, втілення гуманістичних прагнень людства, результат боротьби народів за права та свободи, справедливість і демократію.

Цінність права має специфіку стосовно різних суб'єктів, що дозволяє розглядати її в таких **вимірах**:

– *загальнолюдський (світовий) вимір* – віддзеркалює цінність права для людства в цілому як необхідної основи міжнародних відносин, засобу, який сприяє універсальному утвердженню прав людини, розв'язанню глобальних проблем сучасності, а також здатний забезпечити мир і безпеку на загальносвітовому рівні;

– *соціальний (національний) вимір* – дає змогу продемонструвати цінність права для конкретного суспільства, яка виявляється в тому, що право захищає його фундаментальні цінності, забезпечує нормальне існування та розвиток, гарантує впорядкованість суспільних відносин, цілісність, солідарність соціуму, сприяє реалізації прав його членів у цілому;

– *особистісний вимір* – визначає цінність права для окремої особи, виступає надійним та ефективним засобом захисту її гідності, забезпечує індивідуальну автономію, сприяє всебічному розвитку та самореалізації людини¹.

Однією з визначальних характеристик, що свідчить про своєрідність права в певних заданих координатах часу та простору, є **принципи права**. Уже за часів античності зверталась увага на те, що *принцип є найважливішою частиною всього (principium est potissima pars cuiusque rei)*. Поза всяким сумнівом, це твердження є істинним стосовно права. Принципи права мають безпосередній зв'язок із переважною більшістю ключових загальнотеоретичних питань як-от: сутність права, норма права, правовий акт, правове регулювання, правова система тощо. Вони пов'язують право з політикою, економікою, духовним життям суспільства, забезпечують єдність різних правових процесів, форм, теорій, ідей і концепцій, поняттєво-категоріальних рядів².

У теорії держави та права традиційно використовується етимологічне значення слова «принцип» (від лат. principium – первісне, визначальне, те, від чого походить усе інше) – засада, основа, керівна ідея, вихідне положення будь-якого явища (учення, організації, діяльності тощо). У загальному аспекті

¹ Теорія держави і права: посіб. для підгот. до держ. іспитів / [Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.]; за заг. ред. О. В. Петришина. – 4-те вид., допов. і змін. – Х. : Право, 2015. – С. 46.

² Колодій А. М. Принципи права України : [монографія] / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – С. 3.

категорія «принцип права» має використовуватися в усіх випадках, коли йдеться про відправні засади та ідеї, що належать юриспруденції.

Принципи права – це найбільш загальні та стабільні засади, що сприяють утвердженню, забезпеченню і захисту суспільних цінностей, виражають сутність права та визначають напрями його подальшого розвитку.

Ознаки принципів права:

– спрямовані на утвердження, забезпечення та захист суспільних цінностей, тобто принципи права символізують дух права, пов'язують право з політикою, економікою, мораллю, переводять на мову правових категорій і репрезентують суспільні інтелектуально-ціннісні настанови і тенденції. Вони в концентрованій формі виражають сутність і соціальне призначення права, закріплюють основи суспільного ладу. Принципи відіграють роль «сполучної ланки», що з'єднує в епоху реформ дух права з його буквою;

– найбільш загальний, абстрактний характер, тобто принципи права є нормативними узагальненнями найвищого рівня, свого роду згустками правової матерії. Перед суб'єктами правотворчості постає важливе завдання – наповнити принципи нормативним змістом. Загальність принципів права полягає як у поширеності на дії всіх суб'єктів права, визначаючи загальну лінію їх поведінки, так і в ціннісній пріоритетності перед нормами права;

– визначають зміст системи права та її структурних елементів, а також напрями їх подальшого розвитку. Принципи права, будучи своєрідними «нервовими центрами», «орієнтирами», виконують функцію стрижнів системи права, сприяють її єдності та стабільності, об'єднують і цементують галузі, підгалузі та інститути права. Крім того, принципи права, відображуючись у засадах правосвідомості, правоутворення, правотворчості (законотворчості та нормотворчості), правореалізації, в тому числі правозастосування, правоохорони, визначають напрями розвитку всієї правової системи;

– пріоритетність (примат) над нормами права, тобто останні формулюються під впливом певного принципу або групи принципів і не повинні їм суперечити. Принципи мовби розчинені в праві, пронизують практично всі або майже всі його норми та інститути. Норми права зазвичай є виявами дії принципів, засобами їх конкретизації. Принципи права є гарантом правильності, безпомилковості реалізації норм права. У зв'язку з цим принципи права характеризуються універсальністю, раціональністю та загальнозначимістю;

– підвищена стабільність і стійкість, тобто принципи права залишаються незмінними протягом тривалого часу, оскільки об'єктивно зумовлені загальними закономірностями розвитку суспільства. Це означає, що історичні умови поступу суспільства і держави висувають відповідні принципи: вони такі, якою є епоха, люди та їх потреби, спосіб життя, суспільні відносини. Принципи права концентрують результат розвитку права, виступають основою правової доктрини, в них втілюється нерозривний зв'язок минулого, сьогодення та майбутнього. Однак підвищена стійкість не заважає принципам права еволюціонувати разом з суспільством;

– *закріплюються зазвичай у формах (джерелах) права*, тобто залежно від форми викладення виокремлюють принципи, що безпосередньо сформульовані у формах (джерелах) права, і принципи, які виводяться зі змісту форм (джерел) права в непрямій формі, або, користуючись іншою термінологією, принципи, що набули текстуальної матеріалізації (норми-принципи), та принципи, що мають змістове закріплення. При цьому під час реалізації засад деяких принципів права (насамперед основоположних і загальних) не завжди обов'язково посилалися на конкретну форму (джерело) права. Саме тому ці принципи часто розглядають як *самостійну форму (джерело) права* в міжнародному та європейському праві, а також у правових системах романо-германської правової сім'ї¹. Це дає можливість судам застосовувати право в умовах існування прогалін і суперечностей. До того ж, це дозволяє уникнути ототожнення права із законами, запобігає створенню та застосуванню несправедливих, свавільних законів. У певній ситуації суд може діяти поза законом або всупереч законам, тобто приймати рішення *extra legem* (за межами закону), але завдяки його узгодженню з принципами – *intra jus* (у межах права).

У сучасній юридичній науці виокремлюють такі **види принципів права**:

1. За формою нормативного вираження:

– принципи права, що закріплені в *міжнародних і внутрішньодержавних деклараціях, конституціях і чинному законодавстві*;

2. За змістом (функціональним призначенням і об'єктом відображення):

– *загальносоціальні (соціально-правові)* – відображають систему цінностей, що властиві суспільству та мають чи повинні мати правову форму вираження і забезпечення. Наприклад, *принципи пріоритетності загальнолюдських цінностей над груповими; єдності суспільних і особистих інтересів; верховенство громадянського суспільства над державою; різноманітності та рівноправності різних форм власності* та інші;

– *спеціально-юридичні (спеціально-правові)* – узагальнюють засади формування та існування власне права як специфічного соціального явища. Наприклад, *принципи верховенства права; взаємної відповідальності держави та особи; верховенства закону; юридичної рівності перед законом і судом; точного та неухильного дотримання конституції, міжнародних договорів, законів і підзаконних нормативно-правових актів* та інші;

3. За сферою дії (ступенем, сферою поширеності):

– *основоположні (загальнолюдські; універсальні; цивілізаційні; загальні принципи права, визнані цивілізованими націями) принципи права* – найбільш важливі, фундаментальні засади, що зумовлені досягнутим рівнем розвитку людства, на яких ґрунтується право як соціальний регулятор. Ці принципи формуються в перебігу продуктивної взаємодії людського суспільства на тлі виникнення цивілізаційної ідентичності народів і представляють собою одне з найкращих досягнень людства. Вони закріплені в міжнародно-правових

¹ Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: [монографія] / Н. М. Пархоменко. – К.: Юридична думка, 2008. – С. 174.

документах і внутрішньодержавному законодавстві більшості країн світу. До **основоположних принципів права** належать такі:

- **принцип справедливості** – передбачає загальнолюдський вимір права як регулятора суспільних відносин, тобто спрямованість на іншу особу, сувору обов’язковість і точну рівновагу між тим, що має належати, і тим, що надається. Принцип справедливості варто розглядати у трьох аспектах: формальному, змістовому та процедурному;

- **принцип свободи** – право ґрунтується на визнанні свободи беззаперечною соціальною цінністю, послідовно втілює її у своїх принципах та інститутах, закріплює та захищає легітимовану міру свободи (права людини);

- **принцип рівності** – передбачає вимогу поводитися в однакових випадках однаково, а у відмінних – неоднаково та забороняє дискримінацію (наприклад, ч. 5 ст. 7 Закону України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р.). В основі сучасного розуміння принципу рівності лежить *ідея справедливої рівності можливостей*, згідно з якою членам суспільства мають бути створені реальні можливості конкурувати з іншими його членами, причому з достатніми шансами на успіх;

- **принцип гуманізму** – відображає ставлення до людини як найвищої соціальної цінності, повагу до гідності кожної особи, її права на життя, вільний розвиток, реалізацію своїх здібностей і прагнення досягти щастя (наприклад, ч. 4 ст. 7 Закону України «Про Національну поліцію»)¹;

– *загальні (загальноправові, основні) принципи права* – це засади, що притаманні праву в цілому, пронизують усі галузі та інститути права. Вони надають правопорядку необхідний аксіологічний вимір, указуючи на цінності, які визначають право в цілому, утворюють моральну основу права, його духовний фундамент. Загальні принципи формують підвалини не лише тлумачення та реалізації норм права, а й самого процесу правотворчості, є віддзеркаленням основоположних принципів, на основі яких вони забезпечують єдність права. До **загальних принципів права** належать:

- **принцип верховенства права** – є одним з провідних елементів загальних засад конституційного ладу будь-якої сучасної демократичної, правової держави, являючи собою похідну всіх загальних засад права. За своєю сутністю становить основоположний і спільний європейський стандарт – скеровувати та стримувати здійснення демократичної влади. В українських реаліях принцип верховенства права – це самостійний правовий механізм, який отримав офіційне юридичне закріплення (наприклад, ч. 1 ст. 8 Конституції України від 28 червня 1996 р., п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р., ст. 6 Закону України «Про Національну поліцію») і практичне втілення та має на меті захист прав і свобод людини та громадянина, виходячи із засад справедливості, свободи, рівності та гуманізму. Принцип верховенства права разом з демократією та повагою прав і свобод людини – це ключові, основоположні ціннісні орієнтири європейської доктрини

¹ Кривицький Ю. В. Гуманізм як принцип діяльності міліції України: сучасний стан і перспективи реалізації / Ю. В. Кривицький // Держава та регіони. Серія : Право. – 2012. – № 3. – С. 8.

праворозуміння¹;

- *принцип правової визначеності* – утворює концепція *передбачуваності*, згідно з якою суб'єктам має бути забезпечена можливість планувати свої дії з упевненістю, що вони знають про правові наслідки своїх дій. Цей принцип вимагає, щоб правові акти заздалегідь оприлюднювалися, діяли на майбутнє, були ясними, точними, чіткими, стабільними та несуперечливими (наприклад, ст. ст. 19, 22, 55, 57, 58, 92, 124 Конституції України);

- *принцип пропорційності* – спрямований на забезпечення у правовому регулюванні співмірності, розумного балансу *особистих, суспільних і державних інтересів*, відповідно до якого цілі обмежень права повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими та мінімально обтяжливими для осіб, чії права обмежуються (наприклад, ч. ч. 2, 3 ст. 7 Закону України «Про Національну поліцію»);

- *принцип добросовісності* – передбачає необхідність сумлінної та чесної поведінки суб'єктів при виконанні ними своїх юридичних обов'язків і здійсненні суб'єктивних прав. Добросовісність – це реалізація прав і додержання обов'язків, здійснення нормотворчості, правозастосування та тлумачення відповідно не лише до букви права, а й до його духу;

- *принцип розумності* – вимагає обґрунтованості та послідовності поведінки суб'єктів права (в тому числі суб'єктів владних повноважень), установлює необхідність їх розсудливості та обачності. Суб'єкти мають зважувати власні дії з урахуванням їхнього значення та наслідків, аби визначити шкоду, яку вони можуть завдати, зіставляти власну оцінку з позицією інших. Принцип розумності вимагає перевіряти дії суб'єктів права на відповідність здоровому глузду;

- *міжгалузеві принципи права* – це засади, що притаманні декільком спорідненим галузям права, визначають їх характер і напрями подальшого розвитку. Наприклад, галузі процесуального права мають такі спільні принципи як *змагальність сторін, гласність судового процесу, незалежність суду, розумність строків* та інші;

- *галузеві принципи права* – це засади, що притаманні певній галузі права, визначають її характер і напрями подальшого розвитку. Наприклад, цивільному праву притаманні такі принципи як *свобода договору, свобода підприємницької діяльності, судовий захист цивільного права та інтересу* тощо;

- *принципи інститутів права* – це засади, що покладені в основу побудови певного інституту права, визначають його особливості. Наприклад, інституту призначення покарання у кримінальному праві відповідає ціла система принципів, які є логічним продовженням загальних і галузевих принципів, зокрема: *визначеність покарання у вироку суду, обґрунтованість і обов'язковість його мотивування у вироку, індивідуалізація покарання* тощо. Інститут апеляції в кримінально-процесуальному праві ґрунтується на принципах *розгляду справи в межах апеляційної скарги, недопустимості*

¹ Кривицький Ю. Верховенство права як принцип діяльності міліції: перспективи закріплення та реалізації в умовах реформування МВС України / Ю. Кривицький // Юридична Україна. – 2013. – № 8. – С. 12.

погіршення правового становища обвинуваченого та ін.

Таким чином, принципи права є синтезуючими засадами, об'єднуючими зв'язками, практичною основою виникнення, становлення і функціонування багатьох правових явищ. Вони визначають правотворчу, правореалізаційну та правоохоронну діяльність, координують функціонування механізму правового регулювання, виступають критеріями оцінки правомірності дій соціальних суб'єктів, формують правове мислення і правову культуру, цементують систему та структуру права. З огляду на це, правову реформу в Україні, від якої значною мірою залежить побудова правової держави і громадянського суспільства, необхідно проводити, ґрунтуючись на принципах права¹.

5.3 Функції та структура об'єктивного права

Роль права в суспільному житті розкривається через притаманні йому функції. Категорія «функція» є однією з центральних категорій теоретичної науки, за допомогою якої в науковій літературі розглядаються питання сутності, соціального призначення явищ, висвітлюється спрямованість їхнього впливу. У філософії інтерес до категорії «функція» зростає з поширенням у різних галузях науки функціональних методів дослідження. Функція – це філософська категорія, яка виражає призначення певного елемента в межах цілого. Загалом функція висвітлює всі існуючі взаємовідносини та забезпечує їх динаміку.

Функціональний аспект завжди наявний у характеристиці таких глобальних явищ як право, держава, правова система, політична система суспільства, а також під час висвітлення інших явищ, таких як апарат держави, орган державної влади, юридична відповідальність та ін. Без функціонального аспекту система уявлень стосовно об'єкта вивчення була б не такою яскравою, повноцінною, а навпаки – збідненою й урізаною. У теорії держави та права питання функції висвітлюється, як правило, через поняття основних напрямів, що в цілому відображає стан і рівень наукових уявлень стосовно пізнання соціальної ролі, функціонального призначення того чи іншого правового явища.

Функції права – це основні напрями впливу права на суспільні відносини з метою їх упорядкування, що визначаються його сутністю та соціальним призначенням.

Ознаки функцій права:

– відображають основні напрями (вектори) цілеспрямованого впливу права на суспільні відносини з метою їх упорядкування (гармонізації), з якими пов'язана необхідність існування права як соціокультурного феномена. Функції права – це свого роду фокуси його дії, які об'єднують, синтезують численні шляхи, форми і способи правового впливу;

– визначаються сутністю та соціальним призначенням права як універсального регулятора суспільних відносин і виразника міри справедливості, свободи та рівності в суспільстві;

¹ Колодій А. М. Принципи права України : [монографія] / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – С. 164.

– виражають найбільш істотні, іманентні властивості права, спрямовані на здійснення найважливіших завдань, які стоять перед правом на певному етапі його поступу. При цьому спостерігається чітка залежність між статусом і значущістю права в суспільному та державному житті з тим, як саме воно функціонує й сприймається в суспільстві;

– виникають і змінюються об'єктивно на кожному етапі розвитку суспільства, тобто функції права – це такі необхідні напрями його впливу на суспільні відносини, без яких суспільство не може повноцінно існувати (регулювання, охорона, закріплення певного виду суспільних відносин);

– характеризуються безперервністю, тривалістю дії та водночас гнучкою зміною свого змісту залежно від розвитку суспільних відносин. Функції права є досить динамічними правовими явищами, в яких відображаються протилежні тенденції – або до стабілізації, або до зміни правового життя залежно від потреб соціального генезису. Змінюються, підвищуються ці потреби – змінюються та розширюються функції права. Зменшення суспільних потреб теж відповідним чином відбивається у функціях права, їх системі¹;

– складають єдину цілісну систему, тобто в реальному житті функції права не існують ізольовано одна від одної, вони тісно взаємопов'язані. Трансформація однієї функції права обов'язково спричиняє зміни й у інших функціях.

У суспільстві право виконує найрізноманітніші функції. В юридичній літературі **за сферами впливу права на суспільні відносини** виокремлюють такі **види функцій права:**

– **загальносоціальні (соціальні) функції права** – це напрями взаємодії права та інших соціальних явищ як поєднання форми і змісту, характеризують соціальний вплив права на суспільне життя, не використовуючи спеціальних юридичних засобів;

– **спеціально-юридичні (спеціально-соціальні, юридичні, спеціальні) функції права** – це напрями власне правового впливу на суспільні відносини, характеризують призначення права як юридичного інструмента стосовно наявних і бажаних суспільних відносин.

До **загальносоціальних функцій права** відносяться такі:

– **культурна функція права** – право є засобом закріплення та передачі від покоління до покоління важливих соціально-культурних цінностей та ідей, зумовлює дії та вчинки членів певного суспільства, визначаючи їх переконання. За допомогою цієї функції відбувається відображення культурних традицій, духовних цінностей народу, дотримання спадкоємності у праві;

– **виховна функція права** – зорієнтована на правову свідомість і правову поведінку індивідів та їх груп, реалізується через укорінення в суспільній свідомості певних загальноприйнятих і передбачених правом форм поведінки та соціальної взаємодії, вироблення навичок і знань, які забезпечують правомірну поведінку всіх суб'єктів права. Ця функція є проявом виховних

¹ Ковальський В. С. Охоронна функція права : [монографія] / В. С. Ковальський. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – С. 300.

можливостей права, має своїм безпосереднім об'єктом правосвідомість усіх верств суспільства, опосередковано впливає на соціально важливу поведінку індивідів шляхом виховання поваги до права;

– *ідеологічна функція права* – спрямована на ідеологічні відносини в суспільстві та виражається у впливі права на формування правової ідеології, а також на визначення, закріплення й охорону певного типу ідеологічних відносин. У межах цієї функції право виправдовує (легітиміє) існуючий суспільний порядок, формує у членів суспільства світогляд, правову ідеологію, сприяє визнанню ними цінності та соціальної значущості справедливості, свободи, рівності, гуманізму, демократії, толерантності тощо. Вплив права на ідеологічні відносини в демократичній і правовій державі ґрунтується на фундаментальному принципі ідеологічного плюралізму;

– *інформаційна функція права* – сфокусована на інформування суб'єкта права про дозволені та заборонені форми суспільної поведінки, права та обов'язки, а також пізнання змісту права з метою орієнтування суб'єкта в оточуючій його правовій дійсності та включення у правове життя соціуму. Ця функція пов'язана із значенням права як засобу збереження та передавання суспільної інформації, зокрема стосовно стандартів людської поведінки;

– *комунікативна функція права* – право як універсальний засіб комунікації сприяє порозумінню між людьми, зміцненню соціальної довіри, формує повагу до позиції інших. Ця функція права зорієнтована на встановлення зв'язків між учасниками суспільних відносин, забезпечення злагоди в суспільстві, взаєморозуміння між соціальними групами і стабільності соціальної системи.

Поряд з розглянутими вище в навчальних і наукових юридичних працях виокремлюють додатково такі загальносоціальні функції права як *політична, економічна, гуманістична, аксіологічна, пізнавальна (гносеологічна)* та ін.

У свою чергу до *спеціально-юридичних функцій права* належать такі:

– *регулятивна функція права* – це напрям впливу права на суспільні відносини, завдяки якому окреслюються чіткі правила поведінки різних суб'єктів права при однозначному закріпленні меж державного втручання у сферу особистих прав і свобод, встановлюються юридичні права та взаємні обов'язки учасників суспільних відносин з метою забезпечення верховенства права, пріоритету прав і свобод особи, забезпечення загальносуспільних потреб та інтересів. Найважливішими ознаками регулятивної функції права у правовій та демократичній державі є її вплив як на суспільство, так і на державу, забезпечення чіткого встановлення меж державного втручання у сферу автономного існування індивідів і громадянського суспільства, стабільність правового регулювання в частині дотримання принципів права. Основними механізмами забезпечення регулятивної функції права являється інституціоналізація та моделювання суспільних відносин, які зумовлюють виокремлення в її межах двох *різновидів (підфункцій)*:

• *регулятивна статична функція права* – це напрям впливу права на суспільні відносини шляхом закріплення в нормах права вже існуючих, сталих відносин, гарантуючи в такий спосіб їх недоторканість. Так, спочатку формується реальна поведінка людей, а вже потім вона об'єктивується у

формах (джерелах) права, отримуючи визнання й забезпечення з боку держави. Наприклад, перші форми організованого політичного руху, альтернативного Комуністичній партії України, виникли за кілька років до їх легалізації та врегулювання правового статусу окремим нормативно-правовим актом;

• *регулятивна динамічна функція права* – це напрям впливу права на суспільні відносини з метою стимулювання, заохочення їх розвитку шляхом активної поведінки суб'єктів права. Ця функція полягає у визначенні нормами права майбутньої поведінки людей. Правило поведінки спочатку формулюється суб'єктом правотворчості в нормі права, а вже згодом реалізується, тобто втілюється в життя. Переважна частина регулятивного впливу права на суспільні відносини здійснюється саме через цей напрям. Наприклад, спочатку був прийнятий Закон України «Про Національну поліцію», на основі якого відбувається реформування служб і підрозділів вітчизняної міліції;

– *охоронна функція права* – це напрям впливу права на суспільні відносини, за допомогою якого здійснюється їх охорона, запобігання правопорушенням. Охоронна функція проявляється у встановленні діянь, які є забороненими, застосуванні санкцій за їх вчинення. Необхідність в охороні суспільних відносин була завжди й існуватиме доти, поки буде існувати суспільство. Ця функція розкриває важливий аспект призначення права, пов'язаний з охороною правомірної поведінки. Така охорона здійснюється шляхом забезпечення додержання тих правил, що встановлюються в порядку виконання регулятивної функції права. З цією метою створюються охоронні норми, в яких закріплюються підстави та заходи юридичної відповідальності. Тим самим запроваджуються додаткові гарантії ефективного здійснення правом його регулятивної функції. Водночас специфікою реалізації охоронної функції в демократичній і правовій державі є: по-перше, урівноваження в ній карального і превентивного аспектів (з розвитком правової держави та утвердженням її принципів роль останнього з цих аспектів постійно зростає); по-друге, суспільна легітимність і гуманність механізмів і засобів впливу на тих суб'єктів, які вчинили правопорушення.

Варто зауважити, що поділ функцій права на регулятивну та охоронну є в певній мірі умовним, оскільки між регулюванням та охороною суспільних відносин не можна провести чітку межу. Як регулятивна, так і охоронна функції права покликані реалізувати основне соціальне призначення права – впорядкування суспільних відносин, забезпечення стабільності та правопорядку в суспільстві. Окрім того, в юридичній літературі поряд з регулятивною та охоронною виокремлюють додатково інші спеціально-юридичні функції права, зокрема *захисну, компенсаційну, обмежувальну, поновлюючу, стимулюючу* та ін.

Функції права реалізуються через систему права (галузі, інститути, норми права), форми (джерела) права, а також шляхом відповідної діяльності органів державної влади та інших компетентних суб'єктів. Забезпечення ефективності функціонування права включає два основних напрями: по-перше, розвиток та вдосконалення права і правової системи, формування загальносуспільної атмосфери поваги до права і до базових правових і праволюдських цінностей,

підвищення рівня правової культури в усіх сферах суспільних відносин; по-друге, реформування діяльності держави та органів державної влади, що покликане забезпечити нормативний розвиток права, сприяти реалізації як окремих функцій права, так і системи функцій права в цілому, гарантувати дієвість та ефективність правового регулювання суспільних відносин, підтримувати на належному рівні правопорядок¹.

Вивчення функцій права передбачає звернення до його структурної характеристики. Поняття «функція» разом з поняттям «структура» належить до найбільш розроблених категорій поняттєвого апарату аналізу соціальних систем. Право – багатовимірне явище, яке має складну внутрішню будову, між її елементами існують генетичні, функціональні та ієрархічні зв'язки.

Структура права – це внутрішня будова права, спосіб закономірного зв'язку між його взаємозумовленими та взаємодіючими елементами.

У структурі права виокремлюють такі **елементи**:

За методом правового регулювання:

– *приватне право* – це сукупність норм права, предметом регулювання яких є відносини у сфері реалізації приватних (особистих) інтересів суб'єктів права за допомогою диспозитивного методу. Ознаками приватного права є: забезпечення приватних інтересів; використання диспозитивного методу правового регулювання; сторонами відносин, що регламентуються приватним правом, є фізичні та юридичні особи; регулювання відносин між суб'єктами здійснюється на засадах рівності; можливість використання договірної форми відносин; переважно складається з норм, що спрямовані на встановлення суб'єктивного права та забезпечення координаційних відносин між суб'єктами; предметом регулювання є статус суб'єктів, договірні відносини, власність і спадкування тощо. До приватного права належать такі галузі права: цивільне право, сімейне право, авторське право, трудове право, житлове право, цивільно-процесуальне право, міжнародне приватне право та інші;

– *публічне право* – це сукупність норм права, предметом регулювання яких є відносини у сфері реалізації публічних (суспільних і державних) інтересів суб'єктів права за допомогою імперативного методу. Ознаками публічного права є: забезпечення публічних інтересів, а також умов взаємодії між державою та приватними суб'єктами; використання імперативного методу правового регулювання; сторонами відносин, які регламентуються публічним правом, є держава та фізичні й юридичні особи; регулює відносини між державними органами або між приватними суб'єктами і державою; здебільшого складається з норм загального характеру, що розраховані на субординацію, нерівність суб'єктів суспільних відносин; предметом регулювання є публічні відносини, державна влада, діяльність апарату держави, питання державної служби, адміністративні відносини та діяльність держави як суб'єкта міжнародного права. До публічного права відносяться такі галузі права: конституційне право, адміністративне право, кримінальне право, фінансове

¹ Дроботов С. А. Функції права у розвиткові демократичної і правової держави : [монографія] / С. А. Дроботов. – К. : Лорос, 2012. – С. 289.

право, адміністративно-процесуальне право, кримінально-процесуальне право, митне право, міжнародне публічне право та ін. Забезпечення ефективного правового регулювання передбачає обов'язкову взаємодію галузей та інститутів приватного і публічного права.

За функціональним призначенням:

– *регулятивне право* – це сукупність норм права, що впорядковують поведінку суб'єктів права шляхом розподілу між ними суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, а також розраховані на правомірність їхніх дій. Предметом регулятивного права є суспільні відносини, що виникають як правомірні та не розраховані на застосування санкцій. Регулятивне право фіксує стан суспільних відносин, в якому вони мають функціонувати, що у свою чергу забезпечується відповідною системою гарантій. Регулятивне право спрямоване на реалізацію регулятивної функції права та забезпечення правопорядку. До регулятивного права належать такі галузі права: конституційне право, цивільне право, сімейне право, трудове право, підприємницьке право та інші;

– *охоронне право* – це сукупність норм права, що охороняють урегульовані правом суспільні відносини від будь-яких посягань і поновлюють порядок їхнього функціонування шляхом застосування засобів державно-владного впливу. Охоронне право зорієнтоване на забезпечення поведінки, що встановлена регулятивним правом, від можливих порушень. Охоронне право визначає міру юридичної відповідальності та спеціальні засоби державного захисту суб'єктивних прав. Значення охоронного права полягає у встановленні засобів державного впливу та можливості виникнення правовідносин стосовно їх реалізації. Охоронне право націлене на втілення в життя охоронної функції права та забезпечення правопорядку в суспільстві. До охоронного права відносяться такі галузі права: кримінальне право, адміністративне право та ін.

За субординацією у правовому регулюванні:

– *матеріальне право* – це сукупність норм права, що безпосередньо регулюють відносини в різних сферах суспільного життя, встановлюють суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників, визначають відповідальність за правопорушення. Основна мета матеріального права полягає в установленні бажаних зразків (моделей) поведінки суб'єктів права в тих або інших суспільних відносинах. Норми матеріального права закріплюють форми власності (юридичний стан майна), визначають порядок утворення та структуру державних органів, органів місцевого самоврядування, правовий статус фізичних та юридичних осіб, права та обов'язки за різними угодами (дарування, купівлі-продажу) тощо. До матеріального права належать такі галузі права: конституційне право, цивільне право, адміністративне право, кримінальне право, трудове право, фінансове право та інші;

– *процесуальне право* – це сукупність норм права, що впорядковують процедуру (послідовність дій) реалізації норм матеріального права. Ознаками процесуального права є: встановлює процедуру реалізації норм матеріального права; реалізується у формі юридичного процесу; має похідний характер від норм матеріального права, оскільки визначає процедуру їх реалізації. У складі

процесуального права виокремлюють норми, що регламентують процедуру нормотворчості, правозастосування, здійснення інших правових форм діяльності, безпосередньої реалізації права. Якщо матеріальне право відповідає на питання «Що можна або що необхідно робити?», то процесуальне – «В якому порядку реалізується або забезпечується відповідне правило поведінки? В якій послідовності вчиняти дії, щоб досягти належного результату?». Процесуальне право відіграє важливу роль у становленні громадянського суспільства та правової держави, оскільки за його допомогою здійснюється охорона суспільних відносин, захист порушених, невизнаних або оскаржуваних прав, свобод та інтересів фізичних, юридичних осіб і держави. До процесуального права відносяться такі галузі права: конституційно-процесуальне право, цивільно-процесуальне право, кримінально-процесуальне право, адміністративно-процесуальне право та ін.

Таким чином, у ході проведення правової реформи необхідно підвищити ефективність функціонування права та вдосконалити його структуру. При цьому правова реформа, що запланована як зміна у змісті норм права, здійснюється за схемою, заданою об'єктивною, непідвладною суб'єкту реформування будовою права. Більше того, життєздатність нового багато в чому залежить від сумісності з уже визначеними функціями та структурою права, їх здатністю забезпечити наміри реформаторів необхідним правовим інструментарієм.

Контрольні питання:

1. Дайте визначення праворозуміння та проаналізуйте його ознаки.
2. Наведіть і охарактеризуйте сучасні підходи до розуміння права.
3. Розкрийте зміст об'єктивного та суб'єктивного права.
4. Сформулюйте визначення об'єктивного права та проаналізуйте його ознаки.
5. Охарактеризуйте сутність об'єктивного права.
6. Розкрийте основні аспекти цінності об'єктивного права.
7. Дайте визначення принципів об'єктивного права та проаналізуйте їх ознаки.
8. Наведіть і охарактеризуйте види принципів об'єктивного права.
9. Сформулюйте визначення функцій об'єктивного права та охарактеризуйте їх ознаки і різновиди.
10. Наведіть і проаналізуйте елементи структури об'єктивного права.